

ՐԱՅՅՈՒՆ ՊԱՐԱՆՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՐԱԲԿՆԵ ԶՈՒԳԱՍՁՅԱՆ

XIX դարը Պարսկաստանի համար սոցիալ-քաղաքական տեսակետից ծայրահեղ հետամնացության մի ժամանակաշրջան էր, փաստորեն միջնադար, որ շարունակվեց մինչև XX դարի առաջին տասնամյակները։ Երկիրը ապրում էր ֆեոդալական մասնատվածության պայմաններում, շահական ու խանական բռնակալությունները, մուսուլման կղերականության խավարամոլությունը, պետական պաշտոնեության կամայականությունները, անպատիվ կողոպուտներն ու շահագործումը անասելի ծանր պայմաններ էին ստեղծել ոչ միայն պարսիկ, այլև երկրում ապրող մյուս ժողովուրդների՝ հայերի, ասորիների, քրդերի, բելուշների և այլոց համար։

Հայ մեծանուն վիպասան Րաֆֆին, կյանքի առաջին տասնամյակները ապրելով և աշխատելով իր ծննդավայր Սալմաստ գավառում, աշխատանքի բերումով շրջապայթելով երկրում, մի քանի տարի պաշտոնավարելով Խավրիզի Կրամյան դպրոցում, ի մոտո կարողացել էր ուսումնասիրել Պարսկաստանի վիճակը և սուր դիտողականությամբ տեսնել երկրում ապրող իր ժողովրդի ծանր առօրյան, նրա հետ կողք-կողքի ապրող փոքրամասնությունների համապատկեր աննախանձելի կյանքը, ֆեոդալական բռնակալության ընդերքում խմորվող նոր հարաբերությունները, գաղութատիրական պետությունների քաղաքական նկրտումները Արևելքի նկատմամբ, ինչպես նաև երկրում սկզբնավորվող լուսավորական շարժման առաջին ծիլերը։ Որպես հայ գրող, Րաֆֆին, բնականաբար, մտահոգված էր իր ժողովրդի ճակատագրով, համակված էր օտար լծից նրա ազատագրման խնդիրներով, սակայն լինելով առաջադիմական, դեմոկրատական գաղափարների տեղ ճշմարիտ գրող, մեծ հումանիստ, նա մտահոգված էր նաև հարևան ժողովուրդների ճակատագրով։ Նա երազում էր նրանց առաջադիմության, լուսավորության մասին և նրանց փրկությունը տեսնում էր քաղաքակրթության տարածման մեջ, այս հանգամանքը երաշխիք համարելով նաև իր ժողովրդի ապագա ազատ ու բարեկեցիկ կյանքի համար։ Սրանով պիտի բացատրել այն նշանակալի տեղը, որ Րաֆֆին իր գեղարվեստական, պատմագիտական ու հրապարակախոսական երկերում հատկացրել է պարսկական թեմատիկային։

Իր գեղարվեստական ստեղծագործություններում համակողմանիորեն ներկայացնելով պարսկական իրականությունը, նա պատմաբանի ու գրականագետի բծախնդրությամբ աշխատել է ընթերցողներին ծանոթացնել Պարսկաստանի հին ու նոր պատմությանը, պետական կառուցվածքին, կրոնական այլազան համայնքներին ու աղանդներին, ազգային սովորություններին, բանահյուսությանը, գիր ու գրականությանը։ Իհարկե, Րաֆֆու ծրագրերը ավելի լայն ու ընդարձակ են եղել։ Նա ցանկացել է նաև թարգմանություններ կատարել պարսկական պատմական սկզբնաղբյուրներից ու գրականությունից, սակայն ոչ պայմաններն են նպաստավոր եղել և ոչ նրա ժամանակն է ներել։

Իրանի, նրա պատմության ու գրականության նկատմամբ Րաֆֆու հետաքրքրությունը ինչ-որ տեղ համահունչ է ներհուն լուսավորիչ Մեսրոպ Թադիսյանի համանման աշխատանքներին, սակայն ավելի խորն ու քննադատական։ Րաֆֆու ողջ ստեղծագործությունը վկայում է պարսկական իրականությունից։ Բազմակողմանի իմացությունը։ Այն ժամանակներում, երբ պարսկահայությունը անազատ պայմաններում մեկուսացած, նեղ համայնքային կյանքով էր ապրում, մի կերպ խղճուկ գոյություն էր պահպանում և տեղի հայ մտավորականներից շատ քչերն էին գիտակցում պետական պարսկերեն

լեզվի կարևորությունը մասնավորաբար հայ համայնքի իրավունքները պետական մարմինների առաջ պաշտպանելու, ինչպես և երկրի ներքին կյանքին գործուն մասնակցություն ունենալու առումով, Բաֆֆին ուղիներ ու միջոցներ էր որոնում լուսավորելու նաև պարսիկ ժողովրդին, համոզված, որ լուսավորված աղջի ենթակայության պայմաններում իր ժողովրդի վիճակը ավելի տանելի կլինի: Պարսկական իրականությունից Բաֆֆին չէր անջատում նաև Ատրպատականի աղբյուրների բնակչությանը, որը նույնպես խարխալում էր հետամնացության ճիւղաններում ու շահագործվում ֆեոդալախանական իշխանավորների կողմից:

Պարսկերենի նկատմամբ Բաֆֆու հետաքրքրությունը սկսվել է դեռևս ուսումնառության տարիներին, սակայն այս շրջանում, ըստ երևույթին, գիտելիքները այդ բնագավառում այնքան խոր չեն եղել, որստի ուսիպողաբար կիսատ թողած ուսման տարիներից հետո իր ծննդավայր Փայաջուկում շարունակել է խորացնել պարսկերենի գիտելիքները: Բաֆֆու առաջին կենսագիրներից ու մտերիներից Ավագ-խան Ավթանդիլյանը գրում է. «Նա սկսել էր մեծ եռանդով սովորել պարսկերեն լեզուն, նպատակ ունենալով պարսից հին պատմական գրքերը հայերենի թարգմանել: Այդ առթիվ էլ նա ժամերով երկար խոսում էր ծանոթ պարսիկ վաճառականների և մոլլաների հետ, աշխատելով լսելով էլ ծանոթանալ նրանց պատմության և օրենքի հետ, և արդեն բավական տեղեկություններ էր ձեռք բերել: Ես շատ անգամ հանդիպել եմ Բաֆֆին պարսիկ վաճառականների հետ միասին նստած, որոնք թողնելով իրանց առևտրական հաշիվները, խոսում էին իսլամ և քրիստոնեական կրոնքի այս ու այն կետերի վրա: Պարսիկներն առհասարակ շատ են հարգում այն հային, որը կարող է կրոնքի մասին բավականաչափ խոսել: Այդ կողմից Բաֆֆին շատ էր հարգված պարսիկների երեւելիներից, իբրև գործին տեղյակ մարդ»¹:

Բաֆֆու պարսկերեն իմացությունն են վկայում նրա ստեղծագործություններում պարսկերեն բազմաթիվ բառերի ու հասկացությունների ստուգաբանություններն ու ճշգրիտ ձևացատրությունները, անգամ մի առիթով նա անդրադարձել է հայերենի հ հնչյունը պարսկերեն համապատասխան բառերում ֆ-ով արտասանվելու փաստին, ինչպես՝ «Ֆարման» հրաման, ֆրուշթա՝ հրեշտակ, ֆամ՝ համա²:

Պարսկերենին տիրապետելու մասին վկայում է ինքը՝ Բաֆֆին, «Ճանապարհորդություն Պարսկաստանում» ակնարկաշարում, որ 1872 և 1873 թթ. տպագրել է «Մշակում»՝ Արաքսի պարսկական ափում գտնվող Ս. Նախավկայի վանք էջատարած իր այցելության կապակցությամբ: Նա գրում է. «Իմ ուղագրությունը ավելի գրավեց մի պարսկերեն արձանագրություն, որ փորված էր ահագին մարմարիների վերտ և հագցրած էր վանքի դռան ճակատին: Այս արձանագրության պարունակությունից երևաց, որ պարսից մեծ իշխան Նաիրուլ-Սալթանան (խոսքը Աբաս Միրզայի մասին է — Բ. Զ.) նվիրել է մի ամբողջ գյուղ (Դարաշամբ անունով) Ս. Նախավկային՝ որպես վանքային կալվածք և հաստատել է յուր նվերը արքունական ֆերմանով³: Բաֆֆին, շարունակելով այս պատմությունը, գրում է, թե տեղի վանահայրը, տեսնելով, որ ինքը հրմտորեն կարողում է պարսկերեն և անգամ արտագրում է արձանագրությունը, դարմանում է: Փոքր-ինչ ավելի ուշ, 1880 թ. Ավագ Ավթանդիլյանին գրած նամակներից մեկում, Բաֆֆին հայտնում է, որ Գորոյանցից խնդրել է իրեն ուղարկել պարսկերեն փոքրիկ և հետաքրքիր վեպիկներ, այնպիսիք, որ հետաքրքիր են ընթերցանության համար», որովհետև «ես այժմ պարապվում եմ պարսկերենով»⁴:

¹ Ավագ Ավթանդիլյան, Պատկերներ Բաֆֆի կյանքից, Ալեքսանդրապոլ, 1904, էջ 55:

² Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 8, Երևան, 1957, էջ 368:

³ Նույն տեղում, էջ 323—324:

⁴ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Երևան, 1959, էջ 565:

XIX դարի 60—80-ական թվականներին և հետագայում ևս մերձավոր արևելյան առաջավոր մտավորականությունը, մուսուլման ժողովուրդների հետամնացության կարևոր ազդակներից մեկը համարելով արաբատառ գրության յուրացման դժվարությունները, ուղիներ էր որոնում բարենորոգելու պարսիկների, օսմանյան թուրքերի և այլ ժողովուրդների գիրն ու գրականությունը։ Այս խնդրի շուրջ Պոլսում, Թեհրանում և Լոնդոնում լույս տեսնող արևելյան լեզուներով պարբերականներում ու գրականության մեջ բուռն վեճեր են տեղի ունենում և ղանադան առաջարկություններ են արվում։ Բաֆֆին իր Հերթին արձագանքում է այդ վեճերին և «Պարսկական նամակներում», որ հավանաբար գրվել են 1856—1868 թթ., արաբական գիրը առաջարկում է փոխարինել «մի այլ ազգի այբուբենով», տվյալ դեպքում հայոց գրով, որովհետև, ինչպես գրում է նա, «շատ հարմար է հայոց այբուբենը, որ բոլորովին կարող է համապատասխանել պարսից և թուրքերի (ադրբեջանցիների—Բ. Զ.) լեզվի հնչյուններին»։ Բաֆֆին, թերևս, այս եզրակացության էր հանգել՝ նկատի ունենալով այդ ժամանակներում օսմանյան թուրքերին հայերենով տառադարձելու պոլսահայերի դրական փորձը։ Բաֆֆին գտնում էր, որ արաբերեն գրերը պարսկերենի, ինչպես նաև թուրքերենի ուսուցման համար մեծ խոչընդոտ են, ուստի պետք է դրանք փոխվեն։ «Պարսիկները,— գրում է նա,— այժմ սևփական տառեր չունին, նրանք գործ են ածում արաբական տառեր, որի թե՛ գրության ձևը և թե՛ կարդալու դժվարությունը, ամբողջ տարիներով մաշում է խեղճ երեխաներին, մինչև որ նրանք կարողանան են հասարակ ընթերցանությունը սովորել... Նրեխան մի քանի տարի շարշարվելով, հազիվ ուսանում է ընթերցանությունը, այն էլ գրության մի քանի ձևերով միայն, որովհետև գրության ձևերն այնքան շատ են, որ ամբողջ կյանքում պետք է սովորել։ Նա մեկ առ մեկ հիշատակում է գրության ձևերի անունները՝ «խաթթի, դոֆանի, նասթալիխ, շեքաստա, դիվանի, խաթթի քուֆի»⁵։ Այս անունների ճշգրտի հիշատակումն իսկ ապացուցում է, թե մեծանուն գրողը որքան լավ է տիրապետել պարսկերենին. պետք է նշել, որ ժամանակի ոչ բոլոր գրագետ պարսիկները կարող էին իմանալ այդ անունները։

Պարսկերենի գրության բարեփոխման հարցերին նա անդրադարձել է նաև հետագայում։ 1877 թ. գրած ճանապարհորդական տպավորություններում մեկ անգամ ևս հայերեն գրերն է հարմար համարում պարսկերենի ու թուրքերենի համար, իր առաջարկը հիմնավորելով այն համոզմամբ, թե «հայոց տառերը շատ հարմար են թուրքերեն լեզվի արտաբերության համար, որովհետև նրանց բոլոր հնչյունները կարելի է ձևակերպել մեր տառերով»⁶։

Լուսավորության տարածումը իրանում կարևոր էր երկրում ապրող բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերի համար։ «Մեր հայերիս օգուտը,— գրում է Բաֆֆին,— պահանջում է, որ այս կողմերի (իմա՝ Ասորպատականի — Բ. Զ.) մահմեդականների մեջ տարածվի ուսումը...»⁷։

Բաֆֆին ի մոտո հետևել է իրանի քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող իրադարձություններին, քաջատեղյակ է եղել պարսկական լուսավորիչների այն ծրագրերին, որոնցով նրանք ցանկանում էին բարեփոխել պարսկերենի արաբական գրերը։ Այդ լուսավորիչներից էր նաև հայազգի Միրզա Մեքում խանը, որի անվանը տարբեր առիթներով հանդիպում ենք Բաֆֆու մոտ։ «Սալբու» առաջարկում մեծանուն վիպասանը Միրզա Մեքումի մասին հետևյալ տեղեկություն է տալիս. «Միրզա Մեքում խան Սարթեփը՝ այն գիտնական հայ տղամարդը՝ Փարիզից Պարսկաստան բերեց ֆրամասոնականության սերմերը։ Թեհրանում նա ստացավ շահից առանձին տուն, ուր սկսեց յուր դասախոսություններ և փոքր միջոցում գտավ յուրյան բազմաթիվ հետևողներ։ Մոլլաները

⁵ Նույն տեղում, հ. 8, էջ 613։

⁶ Նույն տեղում, էջ 612—613։

⁷ Նույն տեղում, էջ 547։

⁸ Նույն տեղում։

սարսափելով նկատեցին այդ կորստաբեր ուսմունքը, որ մի ահագին վիշապի նման, բերանը բաց արած, կամեր կլանել, ուտել և մաշել իսլամականությունը... Ֆրամասոնականության աշակերտները կոչվում են ահլի-ֆարամուշխանյե⁹։ Այնուհետև Րաֆֆին անդրադառնում է պարսիկ լուսավորչալ երիտասարդներին», որոնք կրթություն ստանալով Եվրոպայում, նոր, առաջադեմ գաղափարներ են բերում իրենց հետ. «Պարսից հետաքրքիր և նորասեր բնավորությունը առիթ է տվել նոցա ընդունակությանը՝ Եվրոպիուց բերել Ասիա այն ազատ գաղափարները, որ բաժան-բաժան են արած լուսավոր աշխարհի բոլոր հասարակությունքը։ Եվ Վոլթերի, Բյուսենների, Ֆոյերբախի, Ռուսսոյի, Լուի-Բլանի, Պրուդոնի, Կարեի և լուսավոր գարուս այն մեծամեծ մտածողների փիլիսոփայությունքը լսելի են լինում պարսկական բարբառում»¹⁰։

Ֆարմուշխանեն նասր ադ-Դին շահի հրամանով ցրվել է 1862 թ., իսկ Մելքում խանը՝ ձերբակալվել և երկրից աքսորվել, սակայն որոշ ժամանակ անց, նկատի ունենալով նրա միջազգային հեղինակությունը, հրավիրվել է դիվանագիտական աշխատանքի։ Այս ժամանակներում էլ, 70-ական թթ., գրվել է «Սալբի» առաջաբանը, որտեղ Րաֆֆին, դեպքերի թարմ ազդեցության ներքո, արձանագրել է Մելքում խանի գործունեության առաջին շրջանի մասին։ Այդ դեմոկրատ գործչի նկատմամբ Րաֆֆին միշտ էլ կենդանի հետաքրքրություն է պահել։ 1872 թ. Ավադ Ավթանդիլյանին գրում է. «Միրզա Մելքում խանի մասին ոչինչ չեն գրում, թե նա ինչ նորություններ արեց կամ անելու միտք ունի Պարսկաստանի քաղաքական կյանքում»¹¹։

Ավելի ուշ, 1886 թ. հրապարակած «Գաղտնիք Ղարաբաղի» գրքի ընդարձակ գրախոսականում Րաֆֆին նորից է հիշատակում Միրզա Մելքում խանին և անդրադառնում է պարսկերենի գրերի բարենորոգման հարցին. «Պարսից տառերի և դրույթյան ձևը փոխելու խնդիրը այժմ մի մեծ մանկավարժական հարց է դարձել Պարսկաստանում։ Այդ հարցը առաջին անգամ բարձրացրեց հայ ազգի Միրզա Մելքում խանը,— պարսից Դուռն Լոնդոնի լիազոր-դեսպանը։ Այժմ նա պարսկերենի համար մի նոր ձևով տառեր է հնարել և «Գյուլիստանը» նույն տառերով տպագրել է տվել Լոնդոնում։ Եթե ընդունելություն գտնի հարգելի պարսկագետի աշխատությունը, պարսից մանկավարժությունը մեծ դյուրություններ կգտնե»¹²։

Պարսկերենի գրության բարեփոխման Միրզա Մելքում խանի և նրա գաղափարակիցների այս և շատ ուրիշ ծրագրերը այդպես էլ չիրականացան, մինչ-

⁹ Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1983, էջ 16։

¹⁰ Նույն տեղում։

¹¹ Նույն տեղում, հ. 10, էջ 530։

¹² Նույն տեղում, էջ 413—414 (տողատակի ծանոթագրություն)։ Նոր Զուգայում ծնված Միրզա Մելքում խանը, բուն անունով՝ Հովսեփ Մելքումյան (1834—1908), XIX դարի երկրորդ կեսի Իրանի քաղաքական ու մշակութային ակնառու գործիչներից է։ Նրա լուսավորական ու հրապարակախոսական գործունեությունը, դրամատուրգիական երկերը, հիմնադրած «Կանոն» պարբերականը նշանակալի դեր են խաղացել Իրանի հասարակական ու քաղաքական կյանքում։ Միրզա Մելքում խանի կյանքին ու գործունեությանն է նվիրված 1973 թ. Թեհրանում լույս տեսած դոկտ. Ֆերիջե Նուրայիի «Միրզա Մալքում խան Նիզամ ադ-Դուլլեի գաղափարների հետազոտությունը» խորագրով ծավալուն (252 էջ) մենագրությունը։ Ըստ Նուրայիի (էջ 109) Միրզա Մելքում խանը 1885 թ. Լոնդոնում իր իսկ ստեղծած պարսկերեն նոր տառերով, բացի Րաֆֆու հրատարակած Սաադիի «Գուլիստանից», հրատարակել է ևս երկու գրքույկ՝ «Լուսավորություն» և «Մի օրինակ «ադամիյաթ» (սմարդկություն)» գրքերից։ Պարսկերենի այս նոր, «մալքումյան» կոչվող, այբուբենը, խարսխված լինելով արաբական ավանդական զրի վրա, գրվում էր ոչ թե աշից ձախ, այլ ձախից աջ, այբուբենի մեջ էին մտցված պարսկերենում գիտակցված բոլոր ձայնավորները, և ի վերջո՝ նոր գրերը գրվում էին ոչ թե իրար հետ ներհյուսված, այլ անջատ, մի հանգամանք, որ պետք է մեծապես նպաստեր պարսկերեն տպագրի խոսքի զարգացմանը, դյուրացներ գրագիտության տարածումը և մշակույթի վերելքը՝ ժամանակի հետամնաց Պարսկաստանում (նույն տեղում, էջ 104)։

չև օրս էլ այն մնում է իբրև պարսիկ առաջավոր մտավորականության երազ-
ներից մեկը:

Պարսից գրականության և ընդհանրապես մշակույթի հարցերին Բաֆ-
ֆին հպանցիկ անդրադարձել է իր շատ ստեղծագործություններում, բայց դը-
րանք առավել հանգամանորեն արծարծված են նրա «Պարսկական նամակնե-
րում», որ լույս է տեսել «Արաբս» հանդեսում գրողի մահվանից հետո 1892 թ.: Սակայն ակնարկաշարի գրելառճը, 80—90-ական թվականներին պարսից իրա-
կանությանը հուզող մի շարք հարցերի ավելի խոհեմ ու իմաստնաբար քննար-
կումը այդ ակնարկներում ենթադրել է տալիս, որ դրանք պետք է գրված լի-
նեն ավելի ուշ, թեև կյանքի վերջին տասնամյակում, երբ ծրագրեր էր մշա-
կում պարսից գրականությունից թարգմանություններ կատարելու: Անվանի
րաֆֆիագետ Խ. Սամվելյանը իր կազմած «Բաֆֆին ժամանակակիցների հու-
շերում» ժողովածուի ծանոթագրություններում գրում է, որ «Պարսկերենից
Բաֆֆու կատարած որևէ թարգմանություն մեզ չի հասել: 1887 թ. «Արձագան-
քում» հրապարակված մի հաղորդությունից հայտնի է, որ Բաֆֆին «Քեշ-
կյուլ» լրագրի խմբագիր պ. Ջալան էֆենդի Ունսի-Ջադեի աջակցությամբ...
սկսել է պարսկերենից հայերենի թարգմանել պարսկական հուշակավոր «Լեյլի
Մեջլում» սիրավեպը (Արձագանք», 1887, № 39, էջ 615)¹³:

«Ունում և գրականություն» ակնարկում Բաֆֆին, անդրադառնալով
պարսկական կրոնական սխոլաստիկ մանկավարժությանը, դրա բարեփոխ-
ման անհրաժեշտությանը, իր գնահատանքի համառոտ խոսքն է ասում պար-
սիկ դասական բանաստեղծության մի քանի մեծերի՝ Ֆիրդուսու, Նիզամիի,
Սադիի, Հաֆիզի, «Մասնավի» հեղինակի (Ջալալ ադ-Դին Ռումիի) և XIX դա-
րի անվանի բանաստեղծ Ղաանիի (Բաֆֆու երկերի ժողովածուի մեջ՝ սխալմամբ
Ղազանի) վերաբերյալ: Այս հեղինակները պարսից գրականության այն անուն-
ներն են, որոնց ստեղծագործությունները առաջին հերթին են դրվում պարս-
կերենը սովորողների տրամադրության ներքո, և հավանաբար Բաֆֆին ևս այդ
հեղինակների միջոցով է հաղորդակից դարձել պարսկական գրականությանը:
Մի առիթով նա գրել է. «Մի ազգի կամ ժողովրդի բարոյական և մտավոր պատ-
կերն ավելի ճշտությամբ երևում է նորա բանաստեղծության մեջ. կամենում
ես ճանաչել նրա հոգին, կարդա նորա երգերը»¹⁴: Այս առումով էլ հետաքրքիր
է պարսից բանաստեղծության մասին տարբեր ժամանակներում նրա արտա-
հայտած տեսակետները: «Պարսից գրականությունը,— գրում է Բաֆֆին,—
հատկանում է յուր բանաստեղծական ոգով. կարծես գործնական և իրողական
մտածողությունը երբեք չէ սովորել այդ ազգը: Արեքցած ղեյլանի ծխով, յուր
ուղեղը բորբոքած աֆիոնի խմորությամբ, ցողուն շատրվանի մոտ, ողկուղիներ-
ի հովանիների տակ, միշտ յուր կիսամերկ հարեմների քնքշությամբ հրա-
պուրված պարսիկը, արդարև չէր կարող գործնական կերպով մտածող մարդ
լինել, նա բնականապես լինում է երևակայող: Այդ պատճառով պարսիկների
բանաստեղծությունը առավել երևակայական է, քան թե բնական: Բնությունը
զգալի չէ պարսիկներին, ո՛չ միայն բանաստեղծության մեջ, այլև նկարչու-
թյան գեղարվեստից մեջ»¹⁵: Ըստ Բաֆֆու, ընկարչությունը շատ առաջ է գը-
նացած պարսիկների մեջ: Ոչ ոք այնպես գեղեցիկ չէ կարող նկարել սենյակի
պատերը, որպես պարսիկը: Այստեղ մարդ տեսնում է պարսիկին իր երևա-
կայության ճոխ ֆանտազիայով: Նրա պատերի վրա նկարված է յուր սիրելի
ջեննաթը յուր հուրիններով և փերիներով, մշտականաչ արմավենիներ, քիրա-
մարգեններ, վարդի թփեր յուր գույնզգույն սոխակներով և թութակներով, կիսա-
մերկ կանայք կամ ածում են կամ պար են գալիս. մի խոսքով ամեն հրաշա-
լիք, որով միշտ հրապուրվում է Արևելքը... Նրանց նկարների մեջ մարդ երբեք

13 «Բաֆֆին ժամանակակիցների հուշերում», Երևան, 1986, էջ 811:

14 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1958, էջ 81:

15 Նույն տեղում, հ. 8, էջ 614—615:

չէ տեսնում բնությունը»¹⁶։ Բաֆֆու քննադատությունը այստեղ, ամենայն հավանականությամբ, պարսկական նկաչության մեջ բնության, մարդու անշարժ ու անկենդան պատկերմանն է վերաբերում, որտեղ ըստ նրա՝ «չկան բնության նկարագիրներ, նրա մեջ դուրս բերված անձնավորություններն անդամ մի տեսակ հրեշտակներ են, որ ապրում են բանաստեղծի երեակայության մեջ»¹⁷։

X դարի պարսից մեծ դյուցազններգու Ֆիրդուսին Բաֆֆու ամենասիրած բանաստեղծներից է, նրա հիացմունքի առարկան, որովհետև, նրա «հրաշալի գործը, «Շահնամեն», ժողովրդական վիպասանության մի անմահ հուշարձան է, իր խոսքով՝ մի արձանագրություն, որ ճիշտ է պոետի վալտեր-Սկոտի պատմական ճշտությունները, բայց նրա վիպասանական ճարտարությունը գերազանցվում է Հոմերոսի Օդիսականից։ Ֆիրդուսու հերոսները երևում են հսկայական զորությունով, նրանք ներկայացնում են տիտանական ուժեր, հերքուլյաններ, աշեմի փահլևաններ. իսկ մարդու հոգեկան հատկությունները, բարյաց ազնիվ մտապատկերներով պահպանված են նրանց մեջ ամենայն ճշտությամբ»¹⁸։ Այս նույն գնահատականը նա ավելի վաղ, 1875 թ., արտահայտել էր Թավրիզից գրած «Նամակ Պարսկաստանից» հոդվածում, որտեղ մեծ գրողը խոսում է պարսիկ արևապաշտների՝ դարերի և պարսից հին պատմության մասին, որի համար «Ֆիրդուսու գիրքը» թանկագին հարստություն է, չնայած «որպես առասպելավիպական բանաստեղծություն, զուրկ է պատմական ճշտությունից»¹⁹։ Այդ հոդվածում է, որ Բաֆֆին հարց է դնում, որպեսզի «ամերայինք... մեր պատմությունը հարստացնելու և մեր լեզվի ֆիլոլոգիային նյութ տալու նըպատակով» ուսումնասիրեն նախախառնական պարսից գրականությունը, ներանց լեզուն և ավանդությունները։ Այստեղ է, որ Բաֆֆին հայտնում է, թե ինքը «արդեն սկսել է գործել այդ մասին, որքան կներեն հանգամանքները, որքան թույլ կտար յուր դրությունը»²⁰։ Ֆիրդուսու նկատմամբ ունեցած պաշտամունքով պետք է բացատրել, որ մեծ վիպասանը իր առաջին վեպի՝ «Սալրիի» հերոսին՝ Հովհաննեսին, վերանվանում է «Շահնամեի» Ռուստամի անունով։ Այդ մասին վեպի սկզբում իսկ վկայում է ինքը՝ Բաֆֆին, գրելով, որ «Յուր պատանեկության հասակում վայելչագեղ և քաջ տղամարդ լինելու համար [Հովհաննեսը] ստացավ Ֆիրդուսի հերոսի անունը՝ «Ռուստամ»»²¹։

Ֆիրդուսու նկատմամբ Բաֆֆու հետաքրքրությունը շարունակվում է մինչև կյանքի վերջին տարիները. 1887 թ. նա ռուսերենից թարգմանում է և «Աղբյուր» ամսագրում տպագրում Հայնեի «Ֆիրդուսի» բանաստեղծությունը և Վ. Օսյանիկովի «Ֆիրդուսի» գողտրիկ պատմվածքը, վերջինիս մեջ իրեն թույլ տալով մի քանի փոփոխություններ կատարել, որովհետև, ինչպես ինքն է գրում, դրանք «չէին համապատասխանում այն ավանդությանը, որ կապված է պարսից մեծ բանաստեղծի կենսագրության հետ»²²։

Հայտնի է, որ Ստեփանոս Նազարյանցը նույնպես մեծ համարում է ունեցել Ֆիրդուսու ժառագության մասին և իր դոկտորական դիսերտացիան էլ նրվիրել է պարսիկ դյուցազններգուին։ Այն երկու գրքով լույս էր տեսել ռուսերեն²³։ Թվում է, որ Բաֆֆին պետք է ծանոթ լիներ այս հրատարակությանը, սակայն Բաֆֆու և Նազարյանցի աշխատանքների ու գնահատականների համեմատությունը ոչ մի ընդհանրություն չի բացահայտում, ուստի և պետք է եզրակացնել, որ Բաֆֆու տեսականները Ֆիրդուսու և ընդհանրապես պարսից

¹⁶ Նույն տեղում, հ. 9, էջ 142։

¹⁷ Նույն տեղում։

¹⁸ Նույն տեղում, հ. 8, էջ 615։

¹⁹ Նույն տեղում, հ. 9, էջ 189։

²⁰ Նույն տեղում։

²¹ Նույն տեղում, հ. 2, էջ 40։

²² Նույն տեղում, հ. 8, էջ 687։

²³ С. Назарянц, Абул-Касем Фердауси Тусский творец книги парей, известный под названием «Шах-Намэ», кн. 1—2, М., 1849—51.

դրականության մասին ինքնուրույն են, չնայած իրենց մեջ ունեն ժամանակի եվրոպական արևելագիտության ընդհանուր արձագանքները:

Ֆիրդուսուց հետո XIII դարի մեծ բանաստեղծ Սաադին է, որ մի քանի անգամ հիշատակվում է Բաֆֆու ստեղծագործություններում: Միջնադարյան մեր գրականության մեջ Սաադիի «Գուլեսթանը» ծանոթ է դեռևս XV դարի սկզբներին և նրա առանձին հատվածները թարգմանաբար կամ հայատառ պարսկերենով ընդօրինակվել են հայկական գրչագիր մատյաններում և հնատիպ հրատարակությունների մեջ²⁴: Սաադին իր երկերում անողոր քննադատության է ենթարկել մոնղոլական արշավանքների շրջանի ավատատիրական հարսբությունները, ծաղրել, պարսավանքի է ենթարկել աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանավորներին, նրանց բարքերն ու բարոյական սկզբունքները: Սաադիի ստեղծագործությունն աչքի է ընկնում արևելյան բանահյուսության շոյլ օգտագործումով, ինչպես նաև՝ պարզ պատկերավոր ոճով, անմիջականությամբ, խոր մարդասիրությամբ և ժողովրդասիրությամբ: Այս իսկ առանձնահատկությունները պատճառ են դարձել, որ Սաադիի «Գուլեսթանն» ու «Բոսթանը» պարսիկ մտավորականության ամենասիրած գրքերից դառնան և դարեր շարունակ օգտագործվեն որպես պարսկերենի ուսուցման ձեռնարկներ: Բաֆֆին Սաադիի դեպքում նույնպես ելնում է իր գեղագիտական չափանիշներից և նրան գնահատում որպես մի գրողի, որ կերպարները ներկայացնում է կենդանի, կյանքը պատկերում ճշմարտացի: Սաադիի գրվածքները համեմատելով Նզովպուսի, Լաֆոնտենի ու Կոիլովի առակների հետ, Բաֆֆին գրում է. «Սաադիի առակները չունին ոչ Նզովպուսի, ոչ Կոիլովի և ոչ էլ Լաֆոնտենի առակների ձևերը—անշուշտ, անլեզու առարկաների խոսակցությամբ դուրս բերել բարոյականությանը: Սաադիի առակները առնված են կենդանի տիպերից, այդ պատճառով նրանց ավելի հարմար է փոքրիկ վեպիկներ կոչել, քան թե առակներ: Նրա Գյուլիստանը և Բոստանը կարող են համարվել արևելյան կյանքի ճիշտ պատկերները»²⁵:

«Ուսում և դրականություն» հոդվածում Բաֆֆին խոսում է նաև Ջալալ ադ-դին Ռումիի «Մասնավի» պոեմի մասին՝ առանց հեղինակի անունը տալու: Այս ծավալուն երկը, որ սուֆիզմի հիմնական դրույթների չափածո մեկնաբանությունն է՝ մատուցված արևելյան առակներով ու զրույցներով, Բաֆֆին գրեց նահատում է որպես եզակի մի երկ: «Որ յուր սուր միտքի կական ոճով փշրում է իսլամի կրոնական մոլեռանդությունները: Մասնավին թերևս չունի Վոլտերի սիստեման յուր փիլիսոփայության մեջ, այսուամենայնիվ նա կարող է առաջին ազատ հեղինակությունը համարվիլ, ընդդեմ իսլամի սնոտիապաշտության»²⁶:

Բաֆֆին իր հոդվածներում հիշատակել է նաև Շիրազի անմահ քնարերգու Հաֆեզին, XIX դարի առաջին տասնամյակների անվանի բանաստեղծներ Ղանիին ու Միրզա Շաֆիին (Վիսալ), իր գեղարվեստական երկերում օգտվել է Ֆարհադ ու Շիրին, Լեյլի ու Մաշնուն սիրավեպերի բանահյուսական տարրերակներից, ըստ Ավագ-խան Ավթանդիլյանի վկայության, ծանոթ է եղել նուշիրվան արքայի խրատներին:

Վերահիշյալ բոլոր փաստերը գալիս են վկայելու, որ ի դեմս Բաֆֆու, գործ ունենք մի քաջատեղյակ ու բանիմաց արևելագետի հետ, որի գրական ու գիտական վաստակը այս տեսանկյունից ըստ ամենայնի քննելու պարագային, ավելի պիտի լուսավորվի մեր մեծ վիպասանի պայծառ դեմքը:

24 Տե՛ս Բ. Լ. Չուգաչյան, Հայ-պարսկական (սեֆարավոր և միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Իրան (ժողովածու), Երևան, 1969, էջ 207—217):

25 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 8, էջ 615:

26 Նույն տեղում:

РАФФИ О ПЕРСИДСКОЙ КУЛЬТУРЕ И ЛИТЕРАТУРЕ

БАБКЕН ЧУКАСЯН

Резюме

Выдающийся армянский романист Раффи (А. Мелик-Акопян) многими узами связан с персидской литературой, как и вообще с персидской культурой.

Первые десятилетия его жизни прошли в Салмасте (Иран), где он родился, а ранняя трудовая деятельность связана с городом Тавризом, что дало ему возможность изучить жизнь различных слоев персидского населения, состоящего не только из персов, но и армян, ассирийцев, курдов, белуджев и других народностей.

Персидская тематика занимает значительное место в творчестве Раффи. В его художественных, историографических, публицистических сочинениях сохранились интересные факты, которые свидетельствуют о его глубоких знаниях в области истории древнего и нового Ирана, государственного строя, религиозных общин и сект, народных обычаев, фольклора, литературы и языка. Рассматриваемые факты раскрывают образ Раффи как сведущего востоковеда, великого гуманиста, прогрессивного мыслителя, заинтересованного в просвещении не только родного народа, но и других национальностей, проживающих на территории Ирана.